

DOVEDNĚ ZVLÁDNUTÁ PŘÍTOMNOST PŘINÁŠÍ PŘÍJEMNOU BUDOUCNOST: SOCIÁLNÍ REPREZENTACE SMRTI NA SRÍ LANCE U POPULACÍ THERAVÁDOVÝCH MNICHŮ A JEJICH PODPŮRCŮ

ROMAN HYTYCH¹

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, katedra psychologie,

Psychologický ústav AV ČR, Brno

Studie byla zpracována v rámci výzkumného záměru PsÚ AV ČR, reg.číslo: AV0Z70250504

ABSTRACT

Skillfully mastered presence produce pleasant future: Social representations of death in Sri Lanka in the populations of theravada monks and their supporters

R.Hytych

Title of the article pointed in one hand to the subject of research, social representations of death in examined populations, in other hand to the final research results. Stress is put on methodic and empiric aspect of the research. Theoretical framework of social representations theory, which determined systematically used research methodology of grounded theory, is only briefly mentioned.

Cultural store of knowledge geographically situated in Sri Lanka supply to respondents as well commonly shared store of world explanations, knowledge of “how it is”, as broad pallet of methods how to treat with death, in everyday life trained and applied skills of

“knowing how”. These methods with the aim of their practice differentiate single types of social representations of death in Sri Lanka.

Explanation homogeneity, accessibility of relevant skills and shared image or fully lived value of death transcendence, “that immortal” – nibbana, are those aspects that are distinctive for cultural representations of death in Sri Lanka.

Suggestions for applying research findings with aim to improve contemporary practice of treating death in the Czech republic round up the article.

key words:

social representations
death
cultural psychology

klíčová slova:

sociální reprezentace
smrt
kulturní psychologie

ÚVOD

Obecnou charakteristikou všech živých procesů je fakt, že vznikají a zanikají — začátek a konec, vznik a zánik, zrození a smrt. Přestože se toto tvrzení zdá jednoznačné, způsoby, jakými je fenomén smrti zachycen a jak je s ním nakládáno v sociálně sdílených světech, ne vždy zcela akceptuje fakt vyjádřený v první větě. Zkusme si dovolit hned na počátku jeden malý experiment. Připusťme, alespoň na okamžik, jistotu skutečnosti, že zemřeme. Smrt — co nás napadá, když právě čteme toto slovo? Jaké představy, pocity, hnutí myslí se v nás vynořují? Zvědavost, strach, lhostejnost, naděje, klid či snad odpor? Cílem výzkumu sociálních reprezentací smrti je odpovědět právě na tyto a další relevantní otázky.

¹ Kontakt: Fakulta sociálních studií MU, katedra psychologie, Joštova 10, 60200 Brno; e-mail: romhyt@seznam.cz

TEORETICKO–METODOLOGICKÝ RÁMEC VÝZKUMU

Ve světě vědy se termín sociální reprezentace zrodil jako myšlenka francouzského sociologa Emila Durkheima a dostal nový impuls s publikováním rozsáhlé průkopnické práce francouzského psychologa Serge Moscoviciho „*La Psychoanalyse: son image et son public*“ (1961). Jak můžeme rozumět pojmu sociální reprezentace, jaké sociálně–psychické skutečnosti tento termín označuje? Slovy Serge Moscoviciho jde o:

“...systém hodnot, představ a praktik s dvojí funkcí: zaprvé ustavit řád, který umožní jedincům orientovat se v jejich materiálním a sociálním světě a zvládnout jej; za druhé umožňuje konání komunikace mezi členy komunity tím, že jim poskytuje kód pro sociální výměnu a kód pro jednoznačné pojmenování a klasifikování rozličných aspektů jejich světa, jejich individuální a skupinové historie.”

(Moscovici 1976: xviii, citováno dle Moscovici 2000: 12)

Jinými slovy termín sociální reprezentace označuje jev, kdy příslušníci určité sociální skupiny drží a udržují jim společnou představu o rozdílných skutečnostech sociálního světa. Sociální reprezentace lze také považovat za elementy zdravého rozumu, které „zdomácnují“ svět, v němž žijeme (Moscovici 2000). Jsou sdílenými představami, které nás orientují v každodennosti našich životů a nabízí nám zaběhlé způsoby jednání a interpretace. Činí tak náš život známým, srozumitelným pro nás samé a způsobilým pro sdílení v procesu komunikace s ostatními lidmi. Sociální reprezentace jako psychologický jev vyčerpávajícím způsobem definuje Wolfgang Wagner výčtem sedmi parametrů sociálních reprezentací:

1. **strukturovanost:** sociální reprezentace se skládá z hierarchicky uspořádaných přesvědčení, která vytvářejí jádro, a ze souboru periferních elementů,
2. **čtyřdimenzionalita** sociálních reprezentací zahrnuje dimenze: kognitivní, afektivní, evaluativní a operativní,
3. schopnost zachytit a zobrazit předmět metaforickou formou,
4. zobrazení takového předmětu, který je sociálně relevantní,
5. **jsou potencionálně uvědomitelné** (mohou být verbálně vyjádřeny),
6. jsou sdíleny s ostatními členy sociální skupiny,
7. **podílejí se na utváření sociální identity** (spoludeterminují sociální identitu).

(Wagner 1994, citováno dle Čermáková 1996)

Uvedená pojetí jevu, který je označen pojmem sociální reprezentace, jsou teoretickým základem, z něhož vycházím a který určuje systematicky používanou metodologii výzkumu. Podkladem článku je především terénní výzkum sociálních reprezentací smrti u populací buddhistických mnichů školy theraváda a jejich podpůrců na Srí Lance (Hytych 2004). Navazují však také na zjištění výzkumu předchozího u populace pracovníků onkologického oddělení v České republice (Hytych 2002), jehož výsledky lze v krátkosti shrnout následovně: 1. u tématu smrti chybí zkoumaným osobám možnost sociálního sdílení, 2. velikou roli pro ně v souvislosti s reprezentacemi smrti a jejím zvládnutím hrají nábožensky vztažené významy. Odlišné sociální skupiny jsou vybrány dle kulturou připisovaného postavení „odborníka na smrt“ (lékař v ČR/ mnich na Srí Lance) a jeho komplementu (pacient/ podpůrce). Kulturu Srí Lanky volím se záměrem

prozkoumat vliv odlišného náboženského kontextu na to, jaké významy respondenti smrti připisují, jaké jsou jimi sdílené představy a užívané praktiky zvládání smrti. Důvodem k tomu je výše uvedené zjištění o klíčové roli nábožensky vztažených významů u pracovníků onkologie.

Na podkladě zjištění v České republice jsem předběžně za účelem axiálního kódování vytvářených dat (Strauss, Corbinová 1999) formuloval následující osy: 1. individuální formulování problematiky versus interpersonální sdílení, 2. osobně ohrožující aspekt smrti versus význam smrti v kontextu nábožensky vztažených významů, 3. pasivní přijetí versus aktivní vypořádání se s hrozbou smrti. Relevanci předjímaných os ověřila vytvářená data ze zaznamenaných skutečností terénního výzkumu na Srí Lance tak, že mnohé z vytvářených kategorií otevřeného kódování lze smysluplně umístit na formulované osy.² Výzkumným záměrem je nejenom popsání sociálních reprezentací smrti ve zkoumaných populacích a verifikace principů zakotvené teorie, což je možné díky transkulturnímu rozměru zkoumaných populací. Jde mi především o nalezení takových výzkumných zjištění, která budou inspirací ke změně aktuální praxe zastírání skutečnosti smrti a jejího vytěsňování z veřejného prostoru společnosti (Ariés 2000; Glaser, Strauss 1965; Haškovcová 1998; Hillman 1997; Littlewood 1993; Přidalová 1998).

Užitá metodologie výzkumu je determinovaná teorií sociálních reprezentací, která je výchozím bodem projektu. Jako vhodným, vzhledem k celému kontextu výzkumu, se ukázal přístup budování zakotvené teorie (Strauss, Corbinová 1999). Její základní principy lze shrnout do tří bodů, které jsou opakovaně aplikované při analytickém vytváření dat v procesech otevřeného, axiálního a selektivního kódování, a to: empirické založení teorie, opakované zvyšování teoretické citlivosti a systematické revidování vytvářených dat v konfrontaci se zaznamenanými fakty (Hájek 2002). Při konkrétní aplikaci uvedených metodologických principů, metodice výzkumu, jsem použil 13 pilířů procesu výzkumu Philipa Mayringa (1993).

Na základě výše uvedené konkretizace teoretického východiska, předmětu výzkumu, očekávaného přínosu a užití metodologie jsem za výzkumný design zvolil terénní výzkum, jehož zjištění jsem konfrontoval s analýzou relevantních dokumentů (kanonizovanou formu kulturní zásobárny vědění vázané na Buddhovo učení, kánon *ti-pitaka*)³. V procesu výzkumu proto používám několik zdrojů vytvářených dat (viz *Tabulka 2*). Hlavní důraz kladu na záznamy rozhovorů s respondenty. Dále využívám záznamy pozorování, a to jak stavu výzkumníka systematicky prováděnou metodou introspekce,⁴ tak pozorovaných událostí globálně a jednání

² Vzhledem k omezenému rozsahu článku je nutno pro podrobnější dokumentaci těchto faktů odkázat na rozsáhlejší práci (Hytych 2004) či čistě metodologicky zaměřenou práci (Hytych 2005).

³ Odpovídající termíny jazyka páli, případně sinhálštiny (sinh.), používaného ve zkoumané populaci Srí Lanky, uvádím v textu a zvýrazňuji kurzívou.

⁴ Z mnou natrénovaných metod introspekce (meditace všímavosti a vhladu, fokusing) jsem zvolil prvně jmenovanou z důvodu, že je vlastní kulturně vědění zkoumané kultury.

R.Hytych: Dovedně zvládnutá přítomnost přináší příjemnou budoucnost aktérů výzkumu. Konfrontujícím zdrojem vytvářených dat jsou pak vybrané relevantní texty (viz tři typy zdrojů dat Frýba 1995).

Skutečnosti, které pozorujeme, jsou ovlivněny stanoviskem pozorovatele; a nejen vnějším, například sociální rolí, ale i vnitřním, postoji, hodnotovou orientací, sdílenou ideologií atd. Záměrně přijatá pozice vědce, z níž jsem předmět zkoumání systematicky poznával, je sociologem Ratnapalou (1999) pojmenována jako „žítí ve výzkumu“. Od známé pozice zúčastněného pozorovatele je odlišena záměrným budováním si identity jednoho ze členů zkoumané skupiny, což výzkumníkovi umožňuje zažítí zkoumaného světa na vlastní kůži, a je tak zdrojem velmi cenných dat, jinak nedostupných.⁵ V terénu Srí Lanky jsem proto v letech 2002 — 2004 žil první tři měsíce životem novice (*sāmanera*) a poté plně ordinovaného mnicha (*bhikkhu*), především v tzv. lesních klášterech (*aranaya*). Přijetí uvedené pozice výzkumníka plně respektuje uplatňované metodologické principy (Mayring 1993; Strauss, Corbinová 1999).

Vlastní proces výzkumu prošel třemi stádii: 1. integrace v neznámé kultuře a budování identity mnicha; 2. prvotní podoba výzkumného plánu; 3. plná podoba výzkumného plánu (v níž byla přidána forma skupinového rozhovoru). Jednotlivé výzkumné akce probíhaly v rámci opakujících se fází výzkumného procesu (viz. Hytych 2004, 2005). Během všech tří stádií jsem zaznamenával pozorované skutečnosti do průběžně vedeného deníku. Provedení rozhovorů, jejich přepsání (cca 320 stran A5) a průběžně prováděné analytického kódování do vytvářené databáze v programu Access 2000 zaujímalo převážnou část druhého a třetího stádia výzkumu. Základní demografická data aktérů rozhovorů dokumentuje následující tabulka (*Tabulka 1*)⁶. Ve třetím stádiu jsem se také dle plánu věnoval konfrontaci vytvořených zakotvených kategorií s analýzou obsahů relevantních textů. Finální soupis vytvořených základních kategorií čítal přibližně 290 položek, které jsem po vytištění rozstříhal a na základě vztahu k zaznamenaným faktům pozorování, rozhovorů a analýzy textů roztřídil do několika shluků hlavních kategorií. Nešlo zde o tzv. Q-třídění, jelikož struktura třídění nebyla předem známa, ale vznikala na základě vztahů mezi kategoriemi opakovaně revidovaných a vztahovaných k zaznamenané empirii přepisů rozhovorů, záznamů pozorování a procesu jejich analytického zpracování. Časový rámeček výzkumu nebyl vázán na dosažení reprezentativnosti populace, což je cílem kvantitativně prováděného výzkumu, ale na dosažení reprezentativnosti v empirii zakotvených pojmů (míry, do jaké „vyčerpávají“ zkoumané téma), cíle kvalitativně prováděného výzkumu.

⁵ Ratnapala (1999) navrhuje použití pozice „žítí ve výzkumu“ především při výzkumu specifických sociálních skupin (např. žebráci), ve kterých jsou klíčové skutečnosti běžnými metodologickými přístupy nedostupné vzhledem ke konstruovaným sociálním bariérám. Obdobně lze uvažovat i o tématech, která jsou vytlačena z procesu komunikace, sociálního sdílení.

⁶ Číslo před závorkou označuje celkovou dobu mnišství v letech, číslo v závorce uvádí počet let života, respektive období deště (*vasa*), mnicha (*bhikkhu*), mnišky (*bhikkhuni*) s vyšším vysvěcením (*upasampadā*).

Kód respondenta	Věk	Rod	Vzdělání	Profese	Doba mnišství
R.1	70 let	muž	Postgraduální vzdělání	dermatolog	11 (11)
R.2	33 let	muž	Základní vzdělání	xxx	16 (11)
R.3	27 let	muž	Středoškolské vzdělání; kurz účetnictví a PC	účetní	2 (1)
R.4	21 let	muž	Základní vzdělání, po pěti měsících středoškolského vzdělání se stal mnichem	xxx	3 (1)
R.5	17 let	muž	Základní vzdělání	xxx	2
R.6	48 let	muž	Základní vzdělání	farmář	1
R.7	38 let	muž	Středoškolské vzdělání; kurz účetnictví	obchodník	xxx
R.8	18 let	muž	Středoškolské vzdělání; plánuje univerzitu	xxx	xxx
R.9	36 let	muž	Základní vzdělání	farmář	xxx
R.10	38 let	muž	Středoškolské vzdělání; kurz účetnictví	diplomovaný účetní	xxx
R.11	33 let	žena	nezjištěno	žena v domácnosti	xxx
R.12	46 let	žena	nezjištěno	žena v domácnosti	xxx
R.13	56 let	žena	nezjištěno	žena v domácnosti	xxx
R.14	66 let	žena	nezjištěno	žena v domácnosti	xxx
R.15	49 let	žena	Středoškolské vzdělání; kurz chemie	žena v domácnosti	xxx
R.16	27 let	muž	Bc., pokračuje v magisterském studiu	univerzitní asistent	xxx
R.17	73 let	muž	Středoškolské vzdělání	učitel na základní škole	8 (1)
R.18	12 let	muž	Základní vzdělání	xxx	xxx
R.19	15 let	žena	Základní vzdělání	xxx	xxx
R.20	40 let	žena	Středoškolské vzdělání	žena v domácnosti	xxx
R.21	52 let	muž	Středoškolské vzdělání, Vyšší škola managementu	soukromý podnikatel	xxx
R.22	>50 let	muž	nezjištěno	nezjištěno	(>25)
Respondenti R.23-R.26 jsou mnichové a mniška s českým občanstvím					
R.23	27 let	muž	polygrafie, FF jazyky	xxx	4 (3)
R.24	27 let	muž	Mgr. filozofie, religionistika	xxx	2 (1)
R.25	30 let	žena	Ing. VŠE	univerzitní učitelka	2
R.26	28 let	muž	Bc. psychologie, sociologie	psychoterapeut	2 (1)

Tabulka 1. Základní demografické údaje aktérů provedených rozhovorů.

VÝZKUMNÁ ZJIŠTĚNÍ

Po vybudování solidního teoreticko–metodologického základu, čemuž byly věnovány předchozí odstavce, můžeme přikročit ke zjištěním, jež výzkum sociálních reprezentací smrti u uvedených populací na Srí Lance přinesl. Nejprve se budeme věnovat jednotlivým rozlišeným sociálním reprezentacím smrti a poté se pokusím o stručný přehled „kulturní reprezentace smrti“ ve zkoumaných populacích mnichů a jejich podpůrců na Srí Lance. Pokud tedy zaostříme na

R.Hytych: Dovedně zvládnutá přítomnost přináší příjemnou budoucnost skutečnosti zjištěné na Srí Lance, na sdílené představě a užívané praktiky ve zkoumaných sociálních skupinách, zjistíme, že hranice rozlišených typů sociálních reprezentací nejsou formované příslušenstvím k sociální skupině (mnich či laik), ale dostupnými dovednostmi používanými k dosažení pro danou osobu relevantních cílů.

Dovednosti nabízené kulturní zásobárnou vědění lze dle jejich pozice na ose pasivní přijetí versus aktivní vypořádání se seřadit takto: Prostředky vyrovnání se smrtí, Metody vyrovnání se smrtí a Strategie zvládnutí (viz také *Tabulka 2*). Prostředky lze dobře používat či konzumovat. Jde především rituály, které skutečnost smrti a umírání zařazují do kontextu života osoby a komunity. Metody jsou trénované technické postupy meditativního rozvoje schopností mysli, kdežto strategie označují systematicky a cíleně volené postupy zvládnutí směřované ke svobodě dovedného zaujímání postoje ke skutečnosti. Intencionalita, respektive významy připisované a žité aplikací jednotlivých dovedností diferencují mezi: 1. snahou o „lepší příští“, činěním spirituálních zásluh, eticky formovaným životem a rozvíjením schopností mysli, a 2. uskutečněním transcedence, dosažením nejvyššího cíle zkoumané kultury, „toho nesmrtelného“ — *nibbāny*. Na základě relevantních cílů a dostupných dovedností lze smysluplně rozlišit následující tři typy sociálních reprezentací smrti:

1. Konzument rituálů a výkladů světa aneb „Tak se to v tom světě má!“
2. Na miskách vah aneb „Že by bylo něco i mimo slova kulturní zásobárny vědění?“
3. Systematický ověřovatel aneb „Jaká je prožívaná a vnímaná skutečnost?“

V obou zkoumaných skupinách jsem našel spokojené konzumenty rituálů a výkladů světa (z provedených rozhovorů 9 respondentů). Čím jsou tito aktéři typičtí a čím se odlišují od ostatních? Základní vlastností popisovaného typu je, že sdílejícím osobám je vše jasné. Kulturní zásobárna vědění jim slouží jako spolehlivá mapa pro orientaci, výklad a formování světa. Cítí se relativně bezpečně, „jsou doma“ i se skutečností smrti. Vzhledem ke zmiňovaným osám, které diferencují jednotlivé typy sociálních reprezentací smrti, se pohybují v blízkosti pólů význam smrti v kontextu nábožensky vztažených významů a pasivního přijetí (kategorie: Prostředky vyrovnání se smrtí). Praktiky, jež nabízí kulturní zásobárna vědění s cílem zvládnutí smrti, používají jako prostředky pro naplnění jimi sdíleného a žitého cíle, kterým je činění spirituálních zásluh s vizí „lepšího příštího“ (kategorie: Příští život — kvalita). Sdílené představy a užívané praktiky jim dobře umožňují zakotvit skutečnost smrti, jejíž osobně ohrožující aspekt si v každodennosti svých životů drží od těla zásobou nábožensky vztažených významů. Konzumace kulturní zásobárnou vědění nabízených rituálů a výkladů světa jim umožňuje vyrovnání se smrtí, ať už je prováděna v rámci vztahu mnicha a laika, či v kontextu širší rodiny, respektive vesnické komunity.

Název druhého typu sociální reprezentace smrti (z realizovaných rozhovorů 8 respondentů) neoznačuje pouze prostřední pozici mezi typem konzumenta a ověřovatele, ale spíše váhání opustit jistotu pouhými slovy nesenými výklady světa a nedostatek odvahy či zájmu vydat se naplno na průzkum neznámých skutečností, na která slova kulturní zásobárny vědění poukazují. Na ose osobně ohrožujícího aspektu smrti jsou jim, podobně jako i typu předchozímu, nábožensky vztažené významy „bezpečí skýtajícím polštářem“, který drží osobně prožívanou hrozbu smrti v bezpečné vzdálenosti. Nevyužívají tak moudré uvážení smrti (*maraṇa anussati*) jako zdroj rozdmýchání energie k emancipačnímu úsilí, ale slouží jim jen jedna strana mince, která smrt smysluplně začleňuje s pomocí ostatních sdílených představ do kontextu života takovým způsobem, že je pro ně přijatelná, zdomácnělá. Jejich reálně žitý životní cíl je stejný jako u předchozího typu — střádání spirituálních zásluh s vizí „lepšího příštího.“ Je zde však přítomná určitá zvědavost, „Že by bylo i něco mimo slova sdílených výkladů?“. Respondenti sdílející tento typ sociálních reprezentací smrti nepoužívají způsoby zvládání smrti nabízené kulturní pokladnicí vědění jako prostředky, ale především jako metody, technické postupy práce s myslí. Respondenti sdílejí vytříbenější rozlišovací a klasifikační systémy vědění zahrnuté v kategorii Vztah mysl–tělo a v praktickém životě využívají technické postupy meditativního rozvoje mysli (kategorie: Metody vyrovnání se smrtí). Zaznamenávají a sdílejí změnu kvality života a růst osobních kompetencí jako výsledek používání vědění a dovedností nesených kulturní zásobárnou vědění.

Přestože ve vzorku respondentů, se kterými jsem nahrával rozhovory, je tento typ sociálních reprezentací smrti poměrně hojně zastoupen (5 respondentů z tradiční kultury a respondenti s rodištěm v Čechách a na Moravě), ze záznamů pozorování a rozhovorů nezaznamenaných diktafonem, ale reflektovaných do průběžně vedeného deníku, vyplývá značná výjimečnost posledního zde popisovaného typu. Na rozdíl od předcházejících typů ověřovatel užívá a systematicky rozvíjí meditaci všímavosti a vhledu (*satipaṭṭhāna–vipassanā*) jako cestu metodického prožitkového průzkumu s cílem moudře uvidět a poznat skutečnost takovou, jaká je, střízlivě se odvrátit od utrpení a „uskutečnit svobodu ustání utrpení“⁷, transcendovat smrt. Pro oba předchozí typy byl cíl transcendence sdílenou představou, stejně jako i ponětí, že existuje v kulturní zásobárně vědění cesta k jejímu dosažení. Obé však zůstávalo hodnotou, která není v každodenně žitém životě naplňována, není skutečně žita. Co je uváděno v život, je střádání spirituálních zásluh eticky vedeným životem a dosažení konečného, nejvyššího cíle bývá odkládáno na další existenci. Podobné rozdíly lze zaznamenat i při nakládání se skutečností smrti. Při moudrém uvážení faktu smrti používají ověřovatelé obě strany mince. Nevytěšňují vědomí jistoty smrti a smysluplně ho

⁷ Svoboda ustání utrpení je doslovný překlad z jazyka páli; v našem kulturním okruhu bychom fenomén popsali zhruba jako skutečnost (tj. jako prožitkově evidentní či zjištělnou kvalitu) přestání utrpení. Přestání utrpení v sobě zahrnuje jak pasivní smíření, tak aktivní prožití ve smyslu setrvání s utrpením.

R.Hytych: Dovedně zvládnutá přítomnost přináší příjemnou budoucnost zařazují do intencionálního světa za pomoci sdílených představ, prefabrikátů zdravého rozumu, ale i nechávají rozeznít osobně ohrožující aspekt smrti s cílem nabuzení energie k emancipačnímu úsilí. Zpřítomnění hrůzy skutečnosti smrti není pro ověřovatele zahlcující či zneschopňující, ale stává se jím silou pro smysluplně a naplno prožívaný a utvářený život, který je nasměrován k jasnému cíli, k terminální hodnotě transcendence. To vede i ke značné diferencovanosti základních kategorií Mysl, Tělo, Prožívání, Mysl–Tělo, ze kterých jsem na základě hrubých dat vytvořil hlavní kategorii pojmenovanou Vztah mysl–tělo. Respondenti se nevztahují pouze ke kulturně sdílenému vědění psychologicko–etického systému abhidhammy, který precizně rozlišuje psychologické skutečnosti vnímání, prožívání, rozhodování apod., ale spíše netechnickým jazykem popisují jimi zažité a zaznamenané fenomény, objevené při průzkumu prožitkového světa systematickým tréninkem meditace. Kulturní zásobárnou vědění nesené způsoby zvládnutí smrti jsou pro respondenty ověřovatele systematicky užívanými postupy cílenými k moudrému uchopení prožívané skutečnosti a zaujmutí šikovného postoje k ní.

Tolik k jednotlivým typům zaznamenaných sociálních reprezentací smrti a zkusme se nyní podívat na specifika kultury jako celku. Při zkoumání odlišné kultury, lze rozšířit rámec pojmu sociální reprezentace a hovořit o kulturních reprezentacích v pojetí Wagnera (1995), Schwedera (1990) či Frýby (1996). Pro zkoumané populace na Srí Lance jsou na základě zaznamenaných faktů typické následující skutečnosti:

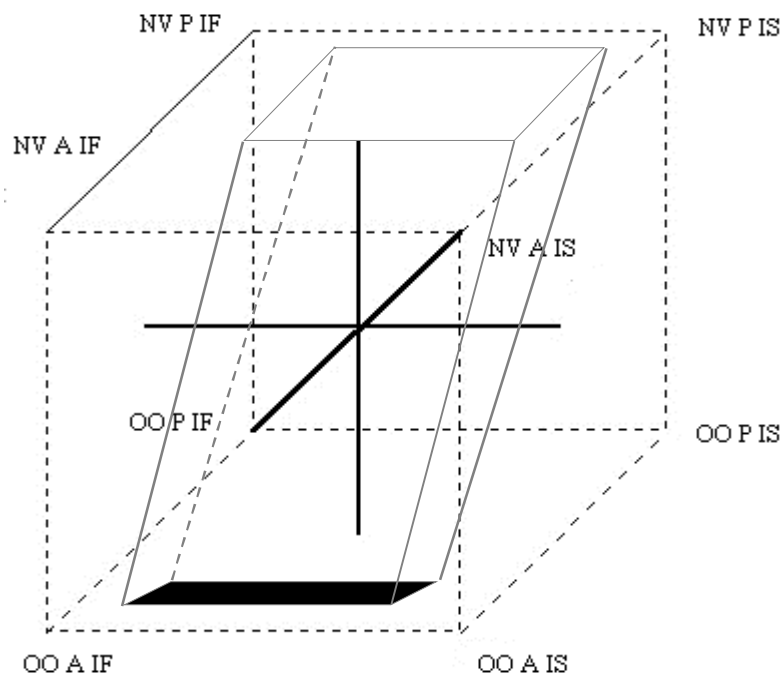
1. problematika smrti je sdílena, je běžnou součástí každodenního života,
2. o fenoménu smrti existuje nezpochybnovaná autorita kulturní zásobárny vědění vázané na Buddhovo učení,
3. široká paleta explicitně formulovaných a trénovaných dovedností, které „jsou po ruce“, se uplatňuje nejenom v okamžicích smrti, ale i v každodenním životě.

Jelikož máme k dispozici formulované tři osy axiálního kódování můžeme nahlédnout do prostoru kulturních reprezentací smrti (*Obrázek 1*). Graficky se v tomto prostoru pokusím znázornit uvedené tři skutečnosti a v následujícím textu je stručně popsat. Euklidovská geometrie nám samozřejmě slouží pouze jako metafora pro znázornění, nejedná se zde o kvantifikaci.

Na Srí Lance existuje široce akceptovaná kulturní zásobárna vědění (NV)⁸ a problematika smrti je běžně komunikována (IS). Energetizující funkci osobně ohrožujícího aspektu smrti (OO) využívají ti, kdo se systematicky snaží aktivně se vyrovnat s hrozbou smrti (A). Ti (viz uvedený typ systematického ověřovatele) jsou schopni jak individuálně formulovat (IF) svoji prožitkově ověřenou zkušenost (viz diferencovanost kategorie Vztah mysl–tělo), tak mají pro interpersonální

⁸ Prostor sociálních reprezentací je tvořen osami axiálního kódování, které probíhají středem krychle. Pojmenování jejich vrcholů udává směr pohybu v prostoru (zkratky: IF–individuální formulování problematiky; IS–interpersonální sdílení; OO–osobně ohrožující aspekt smrti; NV–význam smrti v kontextu nábožensky vztažených významů; P–pasivní přijetí; A–aktivní vypořádání se s hrozbou smrti).

sdílení (IS) k dispozici kulturní zásobárnu vědění, která je systematicky formulována v eticko-psychologické teorii relativity Abhidhammy. Osy lze na základě výzkumných zjištění chápat jako nezávislé. Například typ systematického ověřovatele nejenom že využívá sociálně sdílené (IS) náboženské významy (NV), ale také je schopen na základně vlastního prožitku formulovat (IF) pojetí smrti a vztáhnout jej ke kulturní zásobárně vědění (NV), rozlišit mezi jevem ověřeným vlastním prožíváním a pojetím neseným a předávaným kulturou. V ČR naopak pracovníci onkologie (Hytych 2002) postrádali možnost sociálního sdílení tématiky smrti (IS) a náboženské významy (NV) byly ve zkoumané skupině spíše záležitostí individuálního formulování (IF). Přesto šlo vymezit jádro sociální reprezentace smrti, dualitu konečného těla a smrt překonávající duše, a rozpoznat rozličné náboženské významy jako klíčový způsob zvládnutí skutečnosti smrti..

Obrázek 1. Kulturní reprezentace smrti na Srí Lance.

Synoptické shrnutí výzkumných zjištění dle tří typů používaných zdrojů dat nabízí následující tabulka (Tabulka 2). Základní osnovu, do níž jsou vetkány výše uvedené sdílené představy a užívané praktiky zkoumaných sociálních skupin, tvoří dimenze dovedné — nedovedné etické podmíněnosti prožívání (*pin — pau*, sinh.; *kusala — akusala*, páli) a dlouhodobý horizont znovu-nastávání (*paralo*, sinh.; *punabbhava*, páli). Takový horizont přesahuje život osoby, ať už ji pojmenujeme například Josef Novák či Somil de Silva. Stručně vyjádřeno — panuje shoda, že:

- život je nejistý, smrt je jistá, vše co se zrodilo, to také zemře,
- šťastný život lze rozvíjet pouze na podkladě etického tréninku každodenního jednání, které ovlivňuje kvalitu prožívání,
- procesy života nastávají a znovu-nastávají v dlouhodobém horizontu překračujícím život dané osoby.

R.Hytych: Dovedně zvládnutá přítomnost přináší příjemnou budoucnost. Zkoumanou populací sdílené představy smrti jsou značně homogenní. Hranice jednotlivých, zde popsaných typů sociálních reprezentací smrti tvoří především dovednosti, jež „jsou po ruce“, a reálně žité cíle, jež udávají směr užívaným dovednostem a praktikám. Jinými slovy lze předchozí závěry shrnout v jedné větě, které by mohlo být mottem aktérů výzkumu: „dovedně žitá přítomnost přináší příjemnou budoucnost“.

Výzkumné otázky	Výzkumná zjištění dle zdrojů vytvářených dat		
	Pozorování (zaznamenaná fakta)	Rozhovor (sdílené významy)	Analýza textů (data z „druhé ruky“)
Co vás napadne, když se řekne smrt? (Reprezentace smrti)	Smrt je běžnou součástí každodenního života. O smrti se mluví, sdílení problematiky smrti není pro respondenty tématem. Potřeba ukotvit neznámo je saturována. Smrt vyvolává nepříjemné prožívání, není ale nepředstavitelnou hrůzou díky autoritě sdílené kulturní zásobárny vědění Buddhova učení.	„Smrt je jistá, život je nejistý“ (Smrt — jistá) „Co vzniklo, to zanikne“ (Smrt — platnost) „Jednat eticky se vyplatí“ (Jednání — Výsledek jednání, Činění zásluh) „Smrt je okamžik v procesu znovu-nastávání“ (Vznik a zánik, Příští život)	Smrt (<i>maraṇa</i>) je součástí epistemologických matic podmíněného vznikání (<i>paṭicca-samuppāda</i>) a čtyř ušlechtilých pravd, respektive pravdy prožitého utrpení (<i>dukkha sacca</i>), jejímž protipólem je pravda ustání utrpení (<i>dukkha nirodha</i>), transcendence smrti a dosažení nesmrtelného (<i>amata</i>), nibbāny.
Jednou tak jako tak umřete. Co děláte s tímto vědomím vlastní smrti, jak to zvládáte? (Způsoby zvládání smrti)	Především rituály a výklady světa konzumované v instituci vztahu mnicha a laika spolu s tréninkem spolehlivé etické základny jednání dodávající sebevědomí: „Ač třeba chudý, jsem dobrý člověk“. Dovednosti zacházení s myslí jsou otázkou osobního tréninku. Ve zkoumané populaci jsou rozvíjeny s odlišným úsilím a výsledky — což vytváří různě širokou paletu dovedností, „jež jsou po ruce“.	Respondenti sdílející jednotlivé typy sociálních reprezentací smrti používají různým způsobem odlišné praktiky (Prostředky, Metody, Strategie zvládání) nabízené kulturní zásobárnou vědění (Buddha Dhamma) za účelem dosažení rozdílných cílů (Příští život — kvalita, Činění zásluh, To nesmrtelné — nibbāna).	V případech, že je beze zbytku vykořeněna nevědomost (<i>avijjā</i>) a žádostivost (<i>taṇhā</i>), není už žádné další nastávání (<i>natthi 'dāni punabbhavo</i>) a kruh podmíněného vznikání je přetnut postupným rozvíjením ušlechtilé osmičlenné stezky (<i>ariya-aṭṭhaṅgika-magga</i>). Jediným protipólem smrti je systematické rozvíjení meditace všímavosti a vhledu (<i>satipaṭṭhāna-vipassanā</i>).

Tabulka 2. Synopse zjištění výzkumu dle tří zdrojů vytvářených dat.⁹

DŮSLEDKY SDÍLENÝCH PŘEDSTAV A UŽÍVANÝCH PRAKTIK

Jaké jsou důsledky sdílených představ a užívaných praktik ve zkoumaných populacích na Srí Lance? Vzhledem k možnostem aplikace v kontextu České republiky (srov. Dostálová 1984) se mi jeví jako nejzávažnější výzkumné zjištění nalezení explicitně definovaných a v každodenním životě trénovaných dovedností, jež „jsou po ruce“, a to:

⁹ V závorkách uvádím názvy odpovídajících základních kategorií výzkumu, které jsou výsledkem procesů otevřeného, axiálního a selektivního kódování.

1. smysluplné rituály a rozvíjení spolehlivé základny etického jednání,
2. reflektování, jímž se kognitivně zpracuje znovuprožívání,
3. metodický trénink schopností mysli,
4. meditativně analytický vhled do skutečnosti.

Ritualizované utváření každodenního života skýtá jistotu a sebedůvěru, pokud je spojeno s jasným a autochtonním, „z mé vlastní půdy vyrostlým“ rozhodováním pro rozvíjení spolehlivé etické základny jednání. Eticky zakotvený rituál je podkladem pro kultivaci dalších dovedností a nejspíš i tím nejviditelnějším pro osobu v pozici „cizince“. Vědomí toho, že žiji životem dobrého, opravdového člověka (*sappurisa*), dává respondentům vnitřní sílu. Navíc je pro ně zdrojem radosti a sebevědomí. Sdílené výklady světa a užívané praktiky s autoritou samozřejmosti známého smysluplně ukotvují neznámou smrti v každodennosti respondentů. Eticky podložené jednání, pro které se respondenti rozhodují, je kulturní zásobárnou vědění pojímáno jako podklad pro další rozvíjení šťastného života, jehož horizont přesahuje narození a smrt dané osoby.

Reflektování (*paccavekkhanā*) znamená doslovně „ještě jednou nechat vyvstat před zrakem“ události a prožitky dne či určitého časového období. Jak je přitom důležité současné zaměření mysli na to, co se mi podařilo, v čem jsem dobrý, to mniši laiky nejen pravidelně teoreticky vyučují, ale i prakticky instruují a ve sdílení prožitého nacvičují. Totéž je i součástí mnichova vlastního rozvrhu pro formování dne. Vedle psychohygienického využití dovednosti reflektování, jež nechává vyvstat a odeznít katexované obsahy prožívání, má reflektování také funkci zaměřování mysli, sebeprogramování směrem k růstu dovedností a vlastní kompetence.

Respondenti zmiňovali systematický nácvik reflektování v průběhu života jako strategii zvládnutí pro okamžik smrti, a to ve dvou aspektech. Jednak ve smyslu „mám čistý stůl“, a jelikož si pravidelně reflektuji, co jsem prožil a zaměřuji mysl k růstu mé osobní kompetence, je nepravděpodobné, že na mě v okamžicích umírání vyleze „ve skříní ukrytý kostlivec“. Jednak si takto nastřádám zásobu vzpomínek osobní kompetence, které mi jsou zdrojem radosti a vnitřní síly. Obé má důsledky v procesu znovu–nastávání (*paralo*, sinh.; *punabbhavo*, páli), jak uvádí někteří respondenti. Stav mysli, v němž kontinuita mysli mizí (*cuti–citta*), podmiňuje stav mysli napojení (*paṭisandhi–citta*), který je podkladem následné kontinuity mysli (*bhavaṅga–citta*). S ověřením uvedeného není nutné čekat až na okamžiky umírání. Prožitkové ozkoušení je možné i při tréninku jasného vědění při usínání a probouzení. Výchozím postupem je nejprve všímavě zaznamenat podmíněnost stavů mysli usínání a probuzení a pak je možno přikročit k záměrnému nastavování podmínek pro dosahování vámi chtěného stavu mysli při zítřejším probouzení (srov. Frýba 2003: 108n).

Respondenti, kteří metodicky kultivují (*bhāvanā*) schopnosti mysli (*indriya*), dále rozvíjejí dovednosti zmíněné při popisu reflektování ve smyslu schopnosti se stáhnout k vybranému

R.Hytych: Dovedně zvládnutá přítomnost přináší příjemnou budoucnost předmětu meditace, spokojeně a radostně u něj spočinout, nabrat sílu a zklidnit mysl v jednoduchosti světa. Spokojenou jednoduchost světa vyplněného například procesem nádechu a výdechu (*ānāpāna-sati*) či rozvíjením pocitu štěstí a přání dobra (*mettā-bhāvanā*) lze dosahovat metodickými postupy meditace. Pokud jsou tyto dovednosti systematicky trénovány, mohou vyrůst ve strategie extáze (srov. Frýba 2003: 155n) a stát se branou k cestám do oddělených skutečností (srov. Castaneda 1995; Harner 1980). Pro respondenty „na cestě“ už výše uvedené termíny označující zánik a vznik kontinuity myslí nejsou jen prázdnými slovy, ale prožitou skutečností.

Analytické poznání základních charakteristik dynamiky skutečně probíhajících tělesných a mentálních procesů — pomíjivosti (*aniccā*), z ní plynoucí neuspokojivosti (*dukkhā*) a relativity (*anattā*) — rozvíjené systematickým tréninkem meditace všímavosti a vhledu (*satipaṭṭhāna-vipassanā*), je tím nejmocnějším nástrojem nabízeným kulturní zásobárnou vědění, který je ve zkoumané populaci vysoce respektován, avšak jen výjimečně uváděn v život. Strategie rozvíjení moudrosti a osobní moci, kompetence cílící ke svobodě (srov. Frýba 2003: 204n), zůstávají limitovány na popsany typ systematického ověřovatele.

Jak jsem již opakovaně zmiňoval, aplikace zde vypočítaných dovedností „jež jsou po ruce“ je otázkou osobní kompetence aktérů výzkumu — co kdo natrénoval, to může také používat při zvládnání situací každodenního života, kam skutečnost smrti zajisté neoddělitelně patří. A jelikož jde o dovednosti, lze je trénovat podobně jako třeba i sportovní disciplínu, a to i v jiné kultuře, než která danou disciplínu uvedla v život. Otevírá se tedy příležitost k inspiraci a praktické aplikaci, která zde má již své podklady (viz Dostálová 1984; Frýba 1996, 2003).

ZÁVĚR

...objevení se systému klasifikace a interpretace symptomů musí být uznáno jako kulturní revoluce i v našem pohledu na zdraví, nemoc a smrt (Herzlich 1973). Jestliže je člověk nostalgický, když vidí mizení smrti z našeho vědomí a našich rituálů, je třeba si uvědomit, že se tomu tak děje od časů, kdy důvěra ve vědecké síly medicíny byla ustanovena.

(Moscovici 1984: 59)

Procesy reprezentování a komunikace jsou spojitě nádoby, procesy, které jsou ústředním předmětem zájmu teorie sociálních reprezentací (Moscovici 2000, Plichtová 2002). Pokud v naší kultuře docházelo k postupnému mizení smrti, lze rozhodně začít vytvářet prostor pro sdílení skutečnosti smrti a při jejím dovednějším zvládnání se inspirovat tam, kde dosud existuje dostatečný veřejný prostor komunikace a sociálního sdílení.

Podstatnou otázkou však zůstávají vědě přiřazované zájmy (vested interest of science) diktující nejen směr a účely bádání, ale především financování, a to jak výzkumu, tak i realizace změn žité praxe. Se smrtí může být dále nakládáno z pozice profesionálů na opravu strojů, bojujících o zvýšení jejich životnosti. Z jiného úhlu pohledu, z pozice opravdového života (Laing 1967), je ale smrt záležitostí vlastní každému smrtelníkovi. Přestože se dnes spousta lidí

v Evropě tváří a žije, jako kdyby smrt neexistovala, není zas tak příliš vzdálená doba, kdy fakt smrti byl běžně sdílenou součástí života Evropanů (Ariés 2000), kdy se nosilo motto: „Memento mori“, „Pamatuj na smrt“.

LITERATURA

- Ariés, Ph. (2000): Dějiny smrti I., II. Praha, Argo.
- Castaneda, C. (1995): Oddělená skutečnost. Praha, VOLVOX GLOBATOR.
- Čermáková, L. (1996): Sociální reprezentace spravedlnosti a lidských práv u adolescentů. Brno, Diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Psychologický ústav.
- Dostálová, O. (1984). Psychoterapeutické přístupy k onkologickým nemocným. Praha, Avicenum.
- Fryba, M. (1995): Metody a techniky psychologického výzkumu I.: Integrace v psychotopu a tvoření dat (syllabus). Brno, Filozofická fakulta Masarykovy university, Psychologický ústav.
- Fryba, M. (1996): Psychologie zvládání života. Brno, Masarykova univerzita.
- Fryba, M. (2003): Umění žít šťastně. Praha, Argo.
- Glaser, B., Strauss, A. L. (1965): Awareness of Dying. Chicago, Aldine Publishing Company.
- Hájek, K. (2002): Tělesně zakotvené prožívání. Praha, Karolinum.
- Harner, M. (1990): The Way of the Shaman. San Francisco, Harper & Row Publishers.
- Haškovcová, H. (1998): Etické problémy paliativní medicíny. In: Vorlíček, J, Adam, Z. (Eds.), Paliativní medicína. Praha, GRADA Publishing.
- Herzlich, C. (1973): Health and Illness. London, Academic Press.
- Hillman, J. (1997): Duše a sebevražda. Praha, Sagittarius.
- Hytch, R. (2002): Sociální reprezentace smrti u populace pracovníků onkologie. Československá psychologie: časopis pro psychologickou teorii a praxi. 5, 462–471.
- Hytch, R. (2004): Dovedně žitá přítomnost nese příjemnou budoucnost: Sociální reprezentace smrti u populací theravádových mnichů a jejich podpůrců na Srí Lance. Brno, Magisterská diplomová práce, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, katedra psychologie.
- Hytch, R. (2005): Využití principů zakotvené teorie při etnopsychologickém výzkumu: Sociální reprezentace smrti v České republice a na Srí Lance. In Miovský, M., Čermák, I., Chrz, V. (Eds.), Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí IV. – Kvalitativně nebo kvantitativně. Brno, Olomouc, Psychologický ústav AV ČR, katedra psychologie Univerzity Palackého, Nakladatelství Scan. (v tisku).
- Laing, R.D. (1967): Politics of Experience. New York, Ballantine Books.
- Littlewood, J. (1993): The denial of death and rites of passage in contemporary societies. In: Clark, D. (Ed.), The Sociology of Death. Oxford, Blackwell Publishers.
- Mayring, Ph. (1993): Einführung in die qualitative Sozialforschung. Weinheim, Beltz.
- Moscovici, S. (1961): La Psychoanalyse: son image et son public. Paříž, Presses Universitaires de France.
- Moscovici, S. (1976): Social Influence and Social Change. London, Academic Press.
- Moscovici, S. (1984): The phenomenon of social representations. In: Farr, R., Moscovici, S. (Eds.), Social representations. Cambridge, Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (2000): Social Representations: Explorations in Social Psychology. Cambridge, Polity Press.
- Přidalová, M (1998): Proč je moderní smrt tabu? Sociologický časopis. 3, 347-361.
- Plichtová, J. (2002): Metódy sociálnej psychológie zblízka: Kvalitatívne a kvantitatívne skúmanie sociálnych reprezentácií. Bratislava, MÉDIA.
- Ratnapala, N. (1999): The Beggar in Sri Lanka. (2nd revised ed.). Ratnalana, Vishva Lekha Sarvodaya Publisher. (1st published 1976).
- Schweder (1990): Cultural psychology — what is it? In: Stiegler, W. J., Shweder, R. A., Herdt, G. (Eds.), Cultural Psychology: Essays on Comparative Human Development. Cambridge, Cambridge University Press.
- Strauss, A. L., Cobinová, J. (1999): Základy kvalitativního výzkumu. Boskovice, Albert.
- Wagner, W. (1994): Alltagsdiskurs — Die Theorie sozialer Repräsentationen. Göttingen, Hogrefe.
- Wagner, W. (1995): Local Knowledge, Theory and Social Representation. Přednáška uvedena na Inaugurační konferenci Asijské Asociace sociální psychologie, Hong Kong, June 1995.

SOUHRN

Titul příspěvku odkazuje jednak k předmětu zkoumání, sociálním reprezentacím smrti ve zkoumaných populacích, jednak i k výsledným zjištěním výzkumu. Hlavní důraz je kladen na metodologický a empirický aspekt výzkumu. Teoretický rámec, ze kterého stát vychází a který

určuje systematicky použitou metodologii zakotvené teorie, teorie sociálních reprezentací v pojetí Serge Moscoviciho a Wolfganga Wagnera, je zmíněna pouze ve stručnosti.

Kulturní zásobárna vědění geograficky situovaná na Srí Lance nabízí respondentům jak běžně sdílenou zásobu výkladů světa, vědění „jak to je“, tak i širokou paletu způsobů zvládnání smrti, v každodenním životě trénovaných a aplikovaných dovedností „jak na to“. Tyto dovednosti společně s účelem jejich praktikování diferencují jednotlivé typy sociálních reprezentací smrti na Srí Lance.

Homogenita výkladů „jak to je“, dostupnost dovedností „jak na to“ a sdílená představa či žitá hodnota transcence smrti, „toho nesmrtelného“ – nibbāny, jsou těmi aspekty, které jsou specifické pro kulturní reprezentace smrti na Srí Lance.

Návrh využití výzkumných zjištěných pro zlepšení stávající praxe nakládání se smrtí v České republice článek zakončuje.